

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 405-430
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1604405N
Pregledni rad
Priljeno: 1.9.2016.
Odobreno za štampu: 17.11.2016.

Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom

MARIJA NEŠIĆ*

Naglim razvojem komunikacionih tehnologija i njihovom širokom upotrebom od strane adolescenata, sajber prostor je postao novo rizično okruženje za manifestovanje i viktimizaciju bulingom. Ozbiljnost problema leži u činjenici da se, za razliku od tradicionalnog bulinga, viktimizacija elektronskim bulingom dešava i izvan školskog okruženja, karakteriše je moguća anonimnost nasilnika, te je, samim tim, teže otkrivanje, kao i velika brojnost posmatrača. Rezultati brojnih studija su pokazali da se prevalenca viktimizacije elektronskim bulingom kreće od 10% do 40% tokom jedne školske godine i da je povezana sa različitim negativnim ishodima, od problema niskog nivoa samopoštovanja do ozbiljnih psihičkih problema. Cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike i negativne ishode viktimizacije adolescenata elektronskim bulingom, kao i rezimira moguće faktore koji stoje u vezi sa viktimizacijom ovim oblikom bulinga. Na samom kraju ukazano je na moguće načine preventivnog delovanja i suočavanja sa viktimizacijom elektronskim bulingom.

Ključne reči: elektronski buling, viktimizacija, adolescenti, prevencija.

Uvod

Naglim razvojem komunikacionih tehnologija, kontinuiranom upotrebom interneta i mobilnih telefona omogućena je olakšana komunikacija u svakodnevnom životu, pogotovo adolescentima koji su stalni korisnici sajber prostora. Prema podacima Pew Research Centra, u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), 92% adolescenata svakodnevno posećuje internet, uglavnom

* Marija Nešić je asistentkinja i studentkinja doktorskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. E-mail: marija87markovic@yahoo.com.

putem svojih „pametnih telefona“ (Lenhart, 2015). U Srbiji je situacija identična, te je, prema poslednjim nalazima Republičkog zavoda za statistiku, utvrđeno da 90% mladih osoba svakodnevno upotrebljava internet (Kovačević, Pavlović, Šutić, 2015).

Internet ima brojne prednosti za sve korisnike, ali je istovremeno postao novo rizično okruženje za adolescente, usled čega se kao tamna strana ove tehnologije može javiti viktimizacija elektronskim bulingom. Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom postala je centralno pitanje mnogih studija poslednje decenije. Polazeći od sveprisutne viktimizacije tradicionalnim bulingom u školskom okruženju, viktimizacija elektronskim bulingom izazvala je interesovanje autora da ispitaju njene specifičnosti, ali i kompariraju karakteristike i posledice u odnosu na tradicionalni buling.

Polazeći od rezultata kriminoloških i viktimoloških istraživanja, cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike viktimizacije adolescenata elektronskim bulingom. Na samom početku rada ukazano je na pojmovno određenje viktimizacije ovim oblikom bulinga i odnosa sa viktimizacijom tradicionalnim bulingom. Potom su prikazane karakteristike viktimizacije adolescenata elektronskim bulingom koje se odnose na fenomenološke karakteristike, negativne ishode, kao i moguće faktore koji stoje u vezi sa viktimizacijom elektronskim bulingom. Analizom postojećih rezultata istraživanja o viktimizaciji elektronskim bulingom među adolescentima obezbeđena je sinteza osnovnih karakteristika i specifičnosti od značaja za izučavanje ovog problema. Na samom kraju je, na osnovu prikazanih rezultata dostupnih istraživanja, ukazano na moguće strategije sprečavanja u smislu preduzimanja adekvatnih preventivnih aktivnosti, kao i suočavanja sa ovim oblikom bulinga.

Pojmovno određenje viktimizacije elektronskim bulingom

Elektronska viktimizacija (eng. cyber victimization) adolescenata je poseban oblik vršnjačke viktimizacije koja se odvija u sajber prostoru, odnosno putem elektronskih sredstava (Dempsey i dr., 2009; Tokunga, 2010; Álvarez-García i dr., 2015; Wright, 2015). Elektronska viktimizacija adolescenata, tako definisana, podrazumeva bilo koje oblike viktimizacije adolescenata elektronskim putem, dok se pod viktimizacijom elektronskim bulingom (eng. cyberbullying victimization), smatra konkretan vid viktimizacije adolescenata ovim

posebnim oblikom bulinga. Stoga je neophodno, radi boljeg razumevanja, prvenstveno objasniti sam pojam elektronskog bulinga.

Usled nepostojanja adekvatnog termina čije se značenje suštinski podudara sa značenjem engleske reči *bullying*, u domaćoj literaturi susreću se različiti prevodi kao što su siledžijstvo, maltretiranje i zlostavljanje (npr. Popadić, Plut, 2007; Rajhvajn Bulat, Ajduković, 2012; Popadić i dr., 2014; Čolović i dr., 2014), pri čemu se jasno pravi razlika između vršnjačkog nasilja, kao opštije pojave i bulinga. Neretko se u literaturi vršnjačko nasilje izjednačava sa bulingom, pri čemu se koristi termin vršnjačko nasilje, a pritom definiše buling. Međutim, poistovećivanjem se gubi smisao same pojave koja je ozbiljna i koja se u jasno definisanim karakteristikama (ponavljanje negativnog postupka i nesrazmera snage ili moći) razlikuje u odnosu na širu pojavu vršnjačkog nasilja. Termin buling nije nepoznat domaćem naučnom auditorijumu, s obzirom da ga koriste određeni autori (npr. Ambrosi-Randić, Piutti, 2007; Popadić, 2009; Krkeljić, 2013), te se u nastavku rada koristi ovaj termin.

Nekoliko definicija elektronskog bulinga je ponuđeno u literaturi (Li, 2006; Smith i dr., 2008; Slonje, Smith, 2008; Tokunaga, 2010; Olweus, 2012; Pieschl i dr., 2013) i svaka je izvedena iz tradicionalnog bulinga (Olweus, 1993), te sadrži zajedničke karakteristike, koje se odnose na nameru da se povredi vršnjak, nesrazmeru snage ili moći, kao i ponavljanje negativnog postupka, s tim da se takav postupak vrši putem elektronskih sredstava (Olweus, 2012). Široko korišćena je definicija koja pod elektronskim bulingom podrazumeva „svako ponašanje pojedinaca ili grupa putem elektronskih ili digitalnih medija koje obuhvata ponavljano neprijateljski ili agresivno komuniciranje kako bi se povredila ili učinila nelagodnost drugoj osobi“ (Tokunaga, 2010: 278). Takođe, prisutna je i definicija elektronskog bulinga kao posebne vrste bulinga koji uključuje namerne i negativne postupke putem elektronskih uređaja (informaciono-komunikacione tehnologije) kako bi se žrtvi nanela šteta, pri čemu je žrtva postupcima ponovljeno izlagana i gde postoji nesrazmera moći (Li, 2006; Slonje, Smith, 2008). Budući da se u domaćoj literaturi često koriste različite definicije kako bi se odredio tradicionalni, pa i elektronski buling, ova definicija elektronskog bulinga je sveobuhvatna jer u sebi podrazumeva sve specifične karakteristike bulinga, te se autorka za nju opredeljuje.

Dva osnovna kriterijuma posebno diferenciraju buling od akta agresije putem elektronskih uređaja (koji takođe sadrži nameru da se nanese šteta) (Aboujaoude i dr., 2015). To su kriterijumi ponavljanja i nesrazmere snage

ili moći. Oba su relativno jasno definisana kod tradicionalnog, ali imaju više teškoća u primeni kod elektronskog bulinga. Prvo, kriterijum ponavljanja je mnogo složeniji kod elektronskog bulinga i teško se određuje, s obzirom da je dovoljno da neko postavi fotografiju na internetu i drugi će moći da je gledaju više puta, pa i sama žrtva, iako je samo jednom postavljena (Gradinger i dr., 2012; Slonje, Smith, Frisen, 2013). Postoje mišljenja da se jednokratna viktimizacija može smatrati elektronskim bulingom zato što je izolovana akcija u sajber prostoru posebno teška zbog publiciteta koji obavlja sličnu funkciju kao ponavljanje (Dredge, Gleeson, Garcia, 2014). Drugi problem definisanja jeste kod kriterijuma neravnoteže moći. Olweus je polazio od tradicionalne žrtve te je po pitanju „manje moći“ opisivao psihički ili fizički slabiju žrtvu (Olweus, 1993). Ove karakteristike neravnoteže moći u virtuelnom prostoru nisu od značaja, osim moguće razlike u popularnosti, odnosno socijalnom statusu (broju prijatelja na mreži) koje su prisutne kako u fizičkom, tako i u virtuelnom okruženju (Grigg, 2010; Gradinger i dr., 2012). Međutim, u skladu sa specifičnostima sajber prostora, nesrazmernost moći ogleda se u tehničkoj sposobnosti i razvijenim veštinama za korišćenje informaciono-komunikacione tehnologije (Vandebosch, Van Cleemput, 2008; Casas, DelRey, Ortega, 2013), kao i anonimnosti koja štiti nasilnika dajući mu moć da postupi onako kako u realnom životu ne bi. Nalazi savremenih istraživanja govore o tome da, iako je ova karakteristika elektronskog bulinga očigledna, žrtve uglavnom znaju ko je nasilnik (Vandebosch, Van Cleemput, 2008; Slonje, Smith, Frisen, 2013).

Takođe, još jedna od specifičnosti elektronskog bulinga jeste brojnost publike, odnosno nekontrolisano širenje negativnih postupaka (Gerson, Rappaport, 2011; Slonje, Smith, Frisen, 2013), bez obzira na doba dana ili geografsku lokaciju (Kowalski i dr., 2014). Otežavajuća okolnost jeste što isključivanje elektronskih uređaja ne sprečava „napad“, te se buling i dalje nesmetano odvija, što će žrtva moći da vidi prvim „uključenjem na mrežu“ (Slonje, Smith, Frisen, 2013).

Autori koriste različite vrste medija da opišu gde bi sve mogla da se odvija viktimizacija elektronskim bulingom i to su uglavnom pozivi sa mobilnih telefona, tekstualne poruke, video snimci ili fotografije, mejlovi, čet sobe, instant poruke (npr. Viber), društvene mreže, onlajn igre i veb stranice (Raskauskas, Stoltz, 2007; Smith i dr., 2008; Hinduja, Patchin, 2010). Svi konteksti odvijanja elektronskog bulinga su promenljivi budući da se stalno pojavljuju nove forme komunikacije, te su danas popularniji smart telefoni i povezivanje preko njih na internet.

Viktimizacija tradicionalnim i elektronskim bulingom

Odnos viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom može se objasniti putem tri hipoteze (Gradinger i dr., 2012). Prvo, moguće je da viktimizacija elektronskim bulingom predstavlja eskalaciju viktimizacije tradicionalnim bulingom. Prema ovoj hipotezi, viktimizacija tradicionalnim bulingom prethodi viktimizaciji elektronskim bulingom jer tradicionalne žrtve kasnije postaju žrtve i u sajber prostoru. Druga hipoteza ukazuje da je moguće da viktimizacija počne u sajber prostoru i nastavi se u realnom životu. Treće, moguće je da ne postoje uzdužne povezanosti, što bi značilo da se viktimizacija elektronskim bulingom spontano pojavljuje zajedno sa viktimizacijom tradicionalnim bulingom samo za kratko vreme. Međutim, značajan broj žrtava elektronskog bulinga maltretirano je u sajber prostoru od strane poznatih vršnjaka iz stvarnog života, te je realno očekivati da viktimizacija može početi u stvarnom životu i proširiti se kasnije u sajber prostoru (Gradinger i dr., 2012).

U istraživanju autora sa Univerziteta u Kaliforniji, na uzorku od 84 adolescenata uzrasta od 13 do 18 godina, proveravane su dve hipoteze koje se odnose na viktimizaciju tradicionalnim i elektronskim bulingom (Raskauskas, Stoltz, 2007). Prva, koja je podrazumevala da učešće u viktimizaciji tradicionalnim bulingom može da predvidi viktimizaciju elektronskim bulingom i druga, da žrtve tradicionalnog bulinga mogu postati nasilnici u virtuelnom prostoru. Utvrđeno je podudaranje između žrtava tradicionalnog i elektronskog bulinga, pri čemu je 85% ispitanika koji su bili žrtve elektronskog bulinga klasifikovano i kao žrtve tradicionalnog bulinga. Tradicionalne žrtve bulinga, kako se u ovom istraživanju pokazalo, zadržavaju svoje uloge i prenose ih iz konteksta škole u virtuelni svet. Međutim, važno je napomenuti da je u pitanju korelaciona studija, te da je moguće i da elektronski buling prethodi i doprinosi tradicionalnom bulingu.

Mnogi autori smatraju da je viktimizacija elektronskim bulingom samo produžetak viktimizacije tradicionalnim bulingom, pri čemu se vršnjačka viktimizacija prebacila iz realnog u virtuelni kontekst. U literaturi se često nalazi da su iste osobe žrtve bulinga kako u školi, tako i na internetu (Raskauskas, Stoltz, 2007; Juvonen, Gross, 2008). Neke studije pokazuju da adolescenti koji su žrtve u školi, mogu postati nasilni na internetu kako bi se osvetili (Smith i dr., 2008), a učenici koji su nasilni u školi mogu postati žrtve na mreži (Raska-

uskas, Stoltz, 2007). Međutim, učenici koji uopšte ne učestvuju u tradicionalnom bulingu mogu postati učinioci ili žrtve elektronskog bulinga.

Autori (Hinduja, Patchin, 2008) su pronašli da pojedinci, koji su bili žrtve tradicionalnog bulinga u proteklih šest meseci, imaju više od dva puta veće šanse da budu žrtve elektronskog bulinga. U mnogim istraživanjima utvrđene su pozitivne korelacije između viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom (Raskauskas, Stoltz, 2007; Smith i dr., 2008; Sourander i dr., 2010; Kowalski i dr., 2014). Međutim, i dalje postoji mišljenje da je biti žrtva elektronskog bulinga samo deo opšteg obrasca tradicionalnog bulinga gde upotreba elektronskih medija predstavlja samo drugi način njegovog izvršenja (Olweus, 2012; 2013).

U studiji na uzorku od 625 učenika iz Londona, uzrasta od 11 do 16 godina, koji su bili žrtve obe vrste bulinga, ispitan je uticaj viktimizacije elektronskim bulingom u odnosu na tradicionalni buling (npr. manje, isto ili više) (Smith i dr., 2008). Rezultati su pokazali da veći uticaj na žrtvu ima viktimizacija elektronskim bulingom putem fotografija, video snimaka i poziva u odnosu na viktimizaciju tradicionalnim bulingom.

Viktimizacija elektronskim bulingom u odnosu na viktimizaciju tradicionalnim bulingom može biti posebno štetna za žrtve iz nekoliko razloga. Najpre, postojanje potencijala da adolescenti budu viktimizirani u kućnom okruženju putem svojih računara i mobilnih telefona, dok žrtve tradicionalnog bulinga to doživljavaju uglavnom samo u školskom okruženju. U vezi sa tim, nadovezuje se i problem dostupnosti 24 časa, te ni kod kuće adolescenti više nisu bezbedni (Raskauskas, Stoltz, 2007). Dalje, žrtva ne može da zna ko se krije iza uloge nasilnika zbog moguće anonimnosti i prikrivanja na internetu. Pored toga, viktimizacija elektronskim bulingom se odigrava ispred brojne potencijalne publike u odnosu na viktimizaciju tradicionalnim bulingom. I konačno, postoji ograničen nadzor na internetu jer su odrasli retko prisutni i ne mogu da intervenišu kada se viktimizacija elektronskim bulingom dogodi (Dempsey i dr., 2009). Takođe, kod tradicionalnog bulinga nasilnici mogu da prate uticaj njihovog ponašanja na žrtve, te za neke od njih posmatranje povređivanja žrtve može da bude dovoljno da obustave svoje nasilno ponašanje. Kod elektronskog bulinga ne postoji direktan način da nasilnici znaju efekat njihovog ponašanja na žrtve, pa su samim tim smanjene šanse za empatiju i kajanje prema žrtvi (Sourander i dr., 2010).

Fenomenološke karakteristike viktimizacije elektronskim bulingom

Rezultati brojnih studija pokazuju da se prevalenca viktimizacije elektronskim bulingom kreće između 6% i 40% tokom jedne godine u populaciji adolescenata (Li, 2006; Raskauskas, Stoltz, 2007; Hinduja, Patchin, 2008; Dempsey i dr., 2009; Tokunga, 2010; Schneider i dr., 2012; Kowalski, Limber, 2013; Vieno i dr., 2014; Hemphill i dr., 2015). Razlike u procentima mogu se pripisati metodološkim razlikama u proceni viktimizacije elektronskim bulingom, kao i veličini uzoraka. Prevalenca se pokazuje kao veća kada su učesnicima unapred navedena specifična ponašanja viktimizacije elektronskim bulingom ili kada im je obezbeđeno samo objašnjenje elektronskog bulinga (Li, 2006; Hinduja, Patchin, 2008; Smith i dr., 2008). U vezi sa tim, u onlajn studiji na uzorku od 1454 adolescenata uzrasta od 12 do 17 godina iz SAD-a, dobijen je nalaz da je čak 72% ispitanika bilo viktimizirano elektronskim bulingom najmanje jednom u toku godine koja je prethodila istraživanju (Juvoven, Gross, 2008). Tom prilikom, autori su definisali elektronski buling sasvim široko kao bilo koji akt učinjen onlajn od strane druge osobe koji ih je uznemirio ili uvredio. Samim tim, šire značenje elektronskog bulinga i viktimizacije objašnjava veću prevalencu.

Shodno nalazima u svetu, istraživanja u Srbiji pokazuju slične rezultate. Na uzorku od 285 učenika srednjih škola iz Sremske Mitrovice, uzrasta od 15 do 19 godina, utvrđeno je da je 40% učenika učestvovalo u elektronskom maltretiranju kao žrtva, nasilnik ili nasilnik-žrtva, pri čemu je 12% učenika koji su bili isključivo žrtve (Opsenica Kostić, Panić, Cakić, 2015). Takođe, u nešto mlađoj populaciji adolescenata, na uzorku od 387 učenika iz Beograda, uzrasta od 11 do 15 godina, utvrđeno je da je 20% ispitanih učenika bilo viktimizirano elektronskim bulingom (Popović-Čitić, Đurić, Cvetković, 2011).

Veliki broj istraživanja dolazi do podataka o zastupljenosti viktimizacije elektronskim bulingom u populaciji adolescenata, te je važno uvideti i rezultate studija uzrasnih i polnih odstupanja kod žrtava viktimizaciji elektronskim bulingom koji mogu biti od značaja za identifikaciju vulnerabilnih populacija. Nalazi koji se odnose na razlike u iskustvu viktimizacije elektronskim bulingom prema polu i uzrastu adolescenata su relativno nekonzistentni. U nekim istraživanjima dobijene su vrlo male i statistički neznačajne razlike o uključenosti dečaka i devojčica u viktimizaciju elektronskim bulingom, kao i mlađih i starijih adolescenata kao žrtava.

Iako se viktimizacija elektronskim bulingom javlja na svim uzrastima, većina istraživanja usmerena je na decu i adolescente. Veliki broj studija pokazuje da ne postoji statistički značajna povezanost između uzrasta adolescenata (mlađi ili stariji) i viktimizacije elektronskim bulingom (Beran, Li, 2007; Smith i dr., 2008; Slonje, Smith, 2008; Juvoven, Gross, 2008; Brown, Demaray, Secord, 2014). Međutim, određene studije su ipak utvrdile povezanost između uzrasta i viktimizacije elektronskim bulingom (Kowalski, Limber, 2007; Williams, Guerra, 2007). Rezultati istraživanja koje je realizovano u osnovnim i srednjim školama u Koloradu, pokazali su da je nešto veća učestalost viktimizacije elektronskim bulingom kod učenika osmog razreda u odnosu na mlađe učenike, ali i u odnosu na učenike srednje škole (Williams, Guerra, 2007). Moguće objašnjenje nekoherentnosti rezultata leži u širokom spektru starosne grupe koja je obuhvaćena uzorcima adolescenata. Trendovi se uglavnom zapažaju kod studija koje koriste manji opseg uzrasta ispitanika.

Kao i kod uzrasta, određeni broj studija pokazuje da ne postoji statistički značajna povezanost u prisutnosti viktimizacije elektronskim bulingom kod dečaka i devojčica (Li, 2006; Williams, Guerra, 2007; Beran, Li, 2007; Juvoven, Gross, 2008; Brown, Demaray, Secord, 2014; Opsenica Kostić, Panić, Cakić, 2015). Međutim, brojne su i studije koje ukazuju na postojanje statistički značajne veze, u smislu da su devojčice u odnosu na dečake češće žrtve elektronskog bulinga (Kowalski, Limber, 2007; Hinduja, Patchin, 2007; Smith i dr., 2008; Dempsey i dr., 2009; Sourander i dr., 2010; Schneider i dr., 2012; Vieno i dr., 2014; Hemphill i dr., 2015; Fridh, Lindström, Rosvall, 2015). Moguće objašnjenje krije se u indirektnoj prirodi elektronskog bulinga, u okviru kojeg su devojčice dominantnije kao učesnice. Interesantno, u studiji autora Popović-Čitić, Đurić, Cvetković (2011) utvrđeno je da su dečaci češće od devojčica bili žrtve svih oblika viktimizacije elektronskim bulingom.

Takođe, razmatrane su razlike u viktimizaciji elektronskim bulingom u odnosu na aplikacije putem kojih se buling dešava, pri čemu je utvrđeno da su devojčice češće od dečaka viktimizirane putem mejlova (Hinduja, Patchin, 2008; Slonje, Smith, 2008), dok su dečaci učestalije od devojčica viktimizirani putem tekstualnih poruka (Slonje, Smith, 2008). U poslednjih nekoliko godina elektronski buling se najčešće realizuje putem „pametnih telefona“ koji su povezani sa internetom, te se smatra da je mobilni telefon pogodno sredstvo za ispoljavanje bulinga i doživljavanje viktimizacije jer je dozvoljen u školi i uvek dostupan adolescentima (Raskauskas, Stoltz, 2007).

Dostupni nalazi o rasprostranjenosti viktimizacije elektronskim bulingom promovišu uverenje da se viktimizacija javlja na svim uzrastima, bez značajnijih polnih razlika što ukazuje da su dečaci i devojčice jednako zastupljeni među žrtvama. Generalno posmatrano, elektronski buling se češće dešava kod adolescenata, oba pola, sa malo većom prevalencom kod devojčica.

Negativni ishodi viktimizacije elektronskim bulingom

Problemi i smetnje koji mogu biti povezani sa viktimizacijom elektronskim bulingom kreću se od trivijalnih nivoa stresa i frustracija do ozbiljnih psihičkih i životnih problema. Viktimizacija elektronskim bulingom koja je jednokratna ima slabiji potencijal da izazove dugotrajne probleme, dok kontinuirana uključenost u ovaj problem dovodi do ozbiljnih dugoročnih posledica. U literaturi je prisutan veći broj istraživanja koja dovode viktimizaciju elektronskim bulingom u vezu sa različitim negativnim ishodima.

Sve više studija je utvrdilo da viktimizacija elektronskim bulingom utiče na psihološko funkcionisanje pojedinca i, štaviše, ima jače negativne efekte nego viktimizacija tradicionalnim bulingom s obzirom da nasilnici prate svoje žrtve i u njihovim domovima i drugim socijalnim okruženjima (Slonje, Smith, 2008). Konkretno, viktimizacija elektronskim bulingom je u korelaciji sa mnogim internalizovanim problemima (Schneider i dr., 2012; Bonanno, Hymel, 2013; Olweus, 2013), a najčešće se dovodi u vezu sa: 1) simptomima depresije (Ybarra, Alexander, Mitchell, 2005; Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007; Schneider i dr., 2012; Olweus, 2013; Bonanno, Hymel, 2013; Kowalski, Limber, 2013; Brown, Demaray, Secord, 2014); 2) psihološkom neprilagođenošću u smislu povećanog nivoa stresa (Juvonen, Gross, 2008), 3) niskom empatijom (Patchin, Hinduja, 2010), niskim samopouzdanjem (Katzner i dr., 2009); 4) visokim nivoom socijalne anksioznosti (Juvonen, Gross, 2008; Dempsey i dr., 2009; Kowalski, Limber, 2013); 5) afektivnim problemima, poput negativnih raspoloženja, straha ili besa (Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007; Brown, Demaray, Secord, 2014); 6) kao i razmišljanjem o samoubistvu i pokušajem suicida (Hinduja, Patchin, 2010; Schneider i dr., 2012; Bonanno, Hymel, 2013). Sa druge strane, proučavana je i povezanost sa padom akademskog postignuća (Beran, Li, 2007) i bihevioralnim problemima (Hinduja, Patchin, 2007; Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007). U nastavku biće prikazani osnovni nalazi nekoliko uticajni-

jih viktimoloških i kriminoloških studija iz oblasti viktimizacije elektronskim bulingom.

Studija poprečnog preseka (Vieno i dr., 2014), koja je obuhvatila 24099 mladih adolescenata (prosečna starost 13,5 godina) iz Italije, ispitivala je vezu između viktimizacije elektronskim bulingom i psiholoških i somatskih simptoma kod adolescenata koji su bili žrtve. Nalazi studije su pokazali da su učenicima, koji su se izjasnili kao žrtve elektronskog bulinga, iskusili dva puta više psiholoških i somatskih simptoma u odnosu na vršnjake koji nisu bili žrtve. Razlog tome autori vide u već pomenutim specifičnostima viktimizacije elektronskim bulingom koje mogu izazvati dodatne negativne posledice po žrtvu. Razlika u polu nije primećena kod psiholoških simptoma, ali je povezanost između viktimizacije elektronskim bulingom i somatskih simptoma jača kod dečaka nego kod devojčica. Objašnjenje se može pronaći u tome što elektronski buling podrazumeva pretežno relaciju agresiju, koju dečaci, u poređenju sa devojčicama, ne doživljavaju u tradicionalnom okruženju, te na nju nisu navikli i samim tim su posledice izraženije kod njih (Vieno i dr., 2014).

Na uzorku od 1454 adolescenata iz SAD-a, starosti od 12 do 17 godina, utvrđeni su psihosocijalni problemi, poput socijalne anksioznosti i niskog nivoa samopoštovanja kod žrtava elektronskog bulinga (Juvonen, Gross, 2008). Zbog izuzetne važnosti vršnjačkih odnosa i društvene prihvaćenosti na ovom uzrastu, samopoštovanje adolescenata može biti pogođeno viktimizacijom elektronskim bulingom (Patchin, Hinduja, 2010). Prethodna istraživanja su identifikovala nisko samopoštovanje kao značajan rizični faktor za javljanje viktimizacije elektronskim bulingom. Upravo zbog toga, pravac odnosa između elektronskog bulinga i samopoštovanja nije skroz jasan, te je neizvesno da li je nisko samopoštovanje adolescenata posledica viktimizacije ili je osoba sa niskim samopoštovanjem vulnerabilna za elektronski buling. Kako navode Patchin i Hinduja, pokazano je da je nisko samopoštovanje potencijalan ishod viktimizacije elektronskim bulingom (Patchin, Hinduja, 2010).

U studiji na uzorku od 432 adolescenata iz Kanadskih škola, uzrasta od 12 do 15 godina, utvrđeno je da su učenici koji su bili žrtve elektronskog bulinga prijavili niže akademsko postignuće koje se ogleda u slabijim ocenama i izostajanju iz škole (Beran, Li, 2007). Promene u akademskim postignućima mogu se pripisati slabijoj koncentraciji žrtava usled većeg nivoa frustracije, kao i preokupacijom doživljenim iskustvom viktimizacije elektronskim bulingom (Beran, Li, 2007). Takođe, utvrđena je i snažna povezanost između viktimizacije

elektronskim bulingom i izbegavajućeg ponašanja u školi, pri čemu žrtve izbegavaju školske aktivnosti, određene fizičke lokacije, kao što su školsko dvorište, ulaz u školu ili boravci (Mindrila, Moore, Davis, 2016).

Mali broj istraživanja naglašava isključivo ishode viktimizacije elektronskim bulingom kao jedinstvenog konstrukta, odvojeno od viktimizacije tradicionalnim bulingom. S obzirom da je veliki broj žrtava elektronskog bulinga bio i žrtva tradicionalnog bulinga u mnogim studijama pravljena je komparacija ishoda viktimizacije ovim vrstama bulinga. Međutim, nema posebnih zaključaka koji se razlikuju, te su većinom negativni ishodi identični (Raskauskas, Stoltz, 2007). Istraživanje na uzorku od 839 adolescenata, uzrasta od 14 do 18 godina, iz dve srednje škole u SAD-u pokazalo je, kako je i Olweus (Olweus, 2012) sugerisao, da viktimizacija elektronskim bulingom nema jedinstveni efekat (odvojeno od viktimizacije tradicionalnim bulingom) na simptome depresije i anksioznosti (Landoll i dr., 2015). Koristeći prospektivan dizajn istraživanja ispitivana je veza između viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom i internalizovanih problema kod starijih adolescenata. Jedina razlika koja je utvrđena između viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom jeste što viktimizacija elektronskim bulingom u većoj meri ometa život adolescenata u odnosu na tradicionalni buling koji se odvija tokom boravka u školi i prestaje kada se adolescent vrati kući (Dempsey i dr., 2009; Tokunga, 2010). Viktimizacija elektronskim bulingom ima intenzivnije posledice usled brojnosti publike, lokacije koja može da bude bilo gde i efekata koji duže traju, jer su postupci viktimizacije vidljivi duže vreme kako za žrtvu tako i za publiku, dokle god sadržaj ne bude uklonjen sa interneta (Landoll i dr., 2015).

Iako su istraživanja elektronskog bulinga i viktimizacije napredovala u poslednjih nekoliko godina, malo se zna o konkretnim parametrima viktimizacije i karakteristikama koje žrtva ima. Ključni jaz u literaturi je nedostatak studija o stabilnosti viktimizacije elektronskim bulingom tokom vremena i posledica koje stabilna viktimizacija može da ima po adolescente (Gámez-Guadix, Gini, Calvete, 2015). Stabilnost se odnosi na ponavljanje i doslednost viktimizacije u toku datog vremenskog perioda (npr. jedna godina). Međutim, utvrđivanje ponavljanja i stabilnosti viktimizacije elektronskim bulingom je problematičnije u odnosu na tradicionalni buling budući da u sajber prostoru jedan napad može da se ponavlja iznova bez mogućnosti da se lako zaustavi, ili ne mora da se ponavlja već je dovoljno da je vidljiv određeno vreme.

Većina istraživanja ističe povezanost između viktimizacije elektronskim bulingom i psihosocijalnih problema kod adolescenata, ali je malo studija koje ukazuju na longitudinalne promene u psihosocijalnom funkcionisanju usled viktimizacije elektronskim bulingom. U literaturi je prisutno svega nekoliko longitudinalnih studija (Sumter i dr., 2012; Van den Eijnden i dr., 2014; Gámez-Guadix, Gini, Calvete, 2015) koja su došla do nešto drugačijih nalaza.

U longitudinalnoj studiji na uzorku od 969 adolescenata, uzrasta od 13 do 18 godina, iz 12 srednjih škola u Španiji utvrđeno je da adolescenti mogu da iskuse različite trajektorije viktimizacije elektronskim bulingom u periodu praćenja od jedne godine (Gámez-Guadix, Gini, Calvete, 2015). Klaster analiza sugerise postojanje četiri grupe adolescenata. Prva grupa, koju čini većina adolescenata (62% od ukupnog uzorka), okarakterisana je sa niskim skorovima na skali viktimizacije elektronskim bulingom. Druga i treća grupa su iskusile prolaznu viktimizaciju elektronskim bulingom (14,5% i 17,6%) i četvrta grupa, stabilne žrtve (5,8%), su doživele visoke stope viktimizacije. Ovi nalazi dokazuju da je oko 38% adolescenata iz uzorka doživelo neki stepen viktimizacije u određenom trenutku. Interesantno je da je pronađen reciprocitet između izvršenja i viktimizacije elektronskim bulingom, te su putanje za izvršenje vremenom postale konzistentne sa viktimizacijom. Nalazi potvrđuju hipotezu da stabilne žrtve imaju veću verovatnoću da budu u kategoriji žrtva-nasilnik, kao i da pokazuju više skorove u depresivnim simptomima i prisustvu problema sa upotrebom alkohola tokom vremena, u poređenju sa ostalim grupama.

Sa intervalima od šest meseci merenja u Nemačkoj je sprovedena još jedna longitudinalna studija na uzorku od 62 adolescenata, uzrasta od 12-17 godina (Sumter i dr., 2012). Nalazi studije su pokazali da se razlikuju dve putanje viktimizacije elektronskim bulingom u adolescenciji. Prva, koja može biti označena kao trajektorija male ili ni male viktimizacije i druga, kao umerena viktimizacija elektronskim bulingom. Za drugu je karakterističan porast viktimizacije elektronskim bulingom tokom rane adolescencije do 14 godina starosti koji je potom praćen smanjenjem. Treća trajektorija visoke viktimizacije elektronskim bulingom nije pronađena. Karakteristično za adolescente koji su iskusili umerenu viktimizaciju elektronskim bulingom je da imaju niži nivo zadovoljstva životom i da su bili žrtve tradicionalog bulinga.

Prospektivna longitudinalna studija sa tri godišnja merenja, na uzorku od 831 adolescenata iz Holandije, uzrasta od 11 do 15 godina, ispitivala je recipročni odnos između psihosocijalnih problema adolescenata (na primer, usa-

mljenost i socijalna anksioznost) i viktimizacije elektronskim bulingom (Van den Eijnden i dr., 2014). Takođe, testirano je da li viktimizacija elektronskim bulingom ima više negativnih posledica po psihosocijalno funkcionisanje pojedinca u odnosu na viktimizaciju u realnom životu i da li postojanje psihosocijalnih problema može biti prediktivno. Nalazi studije ukazuju na jednosmernu vezu između viktimizacije elektronskim bulingom i psihosocijalnih problema, pri čemu osećanje usamljenosti i socijalne anksioznosti predviđaju pojavu viktimizacije elektronskim bulingom. Rezultati pokazuju da su psihosocijalni problemi više prediktivni za viktimizaciju elektronskim u odnosu na tradicionalni buling. Iako nekoliko autora implicira da viktimizacija elektronskim bulingom može biti rizik po psihosocijalno zdravlje adolescenata (Ybarra, Alexander, Mitchell, 2005; Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007; Sumter i dr., 2012), nalazi ove studije ne podržavaju tu hipotezu, ali sugerišu da su socijalno vulnerabilni adolescenti u većem riziku da budu viktimizirani onlajn.

Kao što je u pregledu istraživanja prikazano, viktimizacija elektronskim bulingom dovodi do identičnih negativnih efekata kao i tradicionalni buling, s tim što posledice mogu biti intenzivnije zbog specifičnosti viktimizacije elektronskim bulingom. Zbog ozbiljnosti problema i dugoročnosti potencijalnih posledica neophodno je preventivno delovati u pravcu smanjenja verovatnoće za javljanje, razvijanje ili održavanje ovog problema. U skladu sa tim, bitno je i utvrditi moguće faktore koji stoje u vezi sa javljanjem viktimizacije elektronskim bulingom.

Faktori viktimizacije elektronskim bulingom

Usled velike rasprostranjenosti elektronskog bulinga i ozbiljnih posledica do kojih dovodi viktimizacija, pažnja autora usmerena je i na utvrđivanje faktora koji povećavaju ili smanjuju verovatnoću izloženosti viktimizaciji. U tom smislu, govorimo o rizičnim ili protektivnim faktorima viktimizacije elektronskim bulingom koji mogu biti prisutni u različitim životnim domenima, kao što je porodica, škola, vršnjačka grupa, i uticati na pojedinca u različitim razvojnim periodima (Hemphill i dr., 2015). U nastavku će biti razmotreni određeni faktori koji su različitim studijama dovedeni u vezu sa viktimizacijom elektronskim bulingom. Važno je istaći da su neka istraživanja poistovećivala viktimizaciju tradicionalnim i elektronskim bulingom, smatrajući da su isti fak-

tori u pitanju, kao i da su određena istraživanja dizajna poprečnog preseka, te svedoče samo o povezanosti i ne obezbeđuju ukupnu sliku prediktora.

Kada je u pitanju školsko okruženje, utvrđeno je da je lošija školska klima povezana sa viktimizacijom tradicionalnim, ali i elektronskom bulingom (Casas, DelRey, Ortega, 2013; Kowalski i dr., 2014). Učenici koji su žrtve, generalno, nesrećniji su u školi u odnosu na svoje vršnjake, što nije iznenađujuće s obzirom da se smatra da je jedan od najsnažnijih prediktora viktimizacije elektronskim bulingom u školskom okruženju zapravo viktimizacija tradicionalnim bulingom, pri čemu učenici generalizuju svoja negativna iskustva sa bulingom i prema školi razvijaju takva negativna osećanja (Raskauskas, Stoltz, 2007; Smith i dr., 2008; Sourander i dr., 2010; Hemphill, Heerde, 2014; Kowalski i dr., 2014; Hemphill i dr., 2015; Mindrila, Moore, Davis, 2016). Konkretno, učenici koji su bili žrtve tradicionalnog bulinga imaju veću verovatnoću da postanu žrtve elektronskog bulinga (Kowalski i dr., 2014). Po pitanju školskog uspeha, postoje empirijski dokazi da je viktimizacija elektronskim bulingom povezana sa niskim akademskim postignućem, ali se ne može pouzdano tvrditi da li je u pitanju prediktivna ili posledična veza (Yang i dr., 2013).

Porodični faktori su razmatrani više u svojstvu protektivnih faktora. Studije pokazuju da je informisanost roditelja o detetovom onlajn ponašanju povezano sa manjom verovatnoćom javljanja viktimizacije elektronskim bulingom (Hemphill i dr., 2015). Jedan od najčešće analiziranih porodičnih faktora jeste roditeljska kontrola upotrebe interneta, koja još uvek nije čvrsto dokazana kao protektivni faktor. Neke studije su pokazale da porodice dece koja nisu žrtve elektronskog bulinga obično imaju utvrđena pravila o upotrebi interneta i koriste softvere za filtriranje u poređenju sa porodicama žrtava elektronskog bulinga (Mesch prema Álvarez-García i dr., 2015). Takođe, potencijalni negativni efekti viktimizacije elektronskim bulingom biće manji ukoliko su odnosi sa roditeljima pozitivni. Jake veze između roditelja i adolescenata mogu da ublaže efekte viktimizacije delujući kao protektivni faktor kada do viktimizacije već dođe. Uloga roditeljskog odnosa omogućava deci da razgovaraju sa svojim roditeljima posle viktimizacije i na taj način pomognu adolescentima da se bolje nose sa ovim iskustvom i ublaže potencijalne posledice (Özdemir, 2014; Fridh, Lindström, Rosvall, 2015).

Vršnjački faktori koji utiču na viktimizaciju elektronskim bulingom odnose se na socijalne veze u školi. U meta analizi studija o bulingu i viktimizaciji objavljenih od 1970. godine do 2006. godine, status vršnjaka se pokazao kao sna-

žan prediktor viktimizacije, u smislu da odbacivanje od strane vršnjaka povećava rizik da adolescenti budu žrtve elektronskog bulinga jer im je nakon odbacivanja teško da promene svoj status u vršnjačkoj grupi (Cook i dr., 2010). Takođe, suprotno tome, socijalna podrška od strane vršnjaka utvrđena je kao mogući protektivni faktor (Fridh, Lindström, Rosvall, 2015).

Individualni faktor koji je dovođen u vezu sa viktimizacijom elektronskim bulingom odnosi se na emocionalnu kontrolu (Hemphill i dr., 2015). Učenici sa većom kontrolom emocija imaju razvijeniju emocionalnu samoregulaciju i manja je verovatnoća da će doživeti viktimizaciju elektronskim bulingom. Mogućnost da se kontrolišu emocije je važna u onlajn komunikaciji koja je veoma brza. Postojanje sposobnosti preispitivanja nećijih postupaka, odlaganje i kontrolisanje svog reagovanja je značajan element sprečavanja viktimizacije elektronskim bulingom. U skladu sa tim, emocionalna kontrola se tumači kao protektivni faktor koji može da smanji verovatnoću nastajanja problema. U jednoj od retkih longitudinalnih studija viktimizacije elektronskim bulingom, na uzorku od 927 učenika iz Viktorije (Australija), uzrasta od 14-15 godina i mladih odraslih od 18-19 godina, u periodu od tri godine, ispitivani su prediktori elektronskog bulinga i viktimizacije adolescenata (Hemphill, Heerde, 2014). Rezultati su pokazali da je prediktor viktimizacije elektronskim bulingom za adolescente bila loša emocionalna kontrola i da se upravo sposobnost kontrole emocija može smatrati protektivnim faktorom sprečavanja viktimizacije. Individualni psihološki faktori koji se pokazuju kao značajni su samopouzdanje i socijalna anksioznost, te je utvrđeno da žrtve elektronskog bulinga često imaju nisko samopouzdanje (Patchin, Hinduja, 2010), nisku socijalnu kompetenciju (Cook i dr., 2010) i visok nivo socijalne anksioznosti (Juvonen, Gross, 2008; Kowalski i dr., 2014).

Među faktorima sociodemografske prirode, ispitivani su pol i uzrast, ali nisu dobijeni konzistentni rezultati, kao što je prikazano u velikom broju istraživanja prevalence viktimizacije elektronskim bulingom. Kada je u pitanju pol, devojčice su u malo većem riziku da budu žrtve elektronskog bulinga u odnosu na dečake, kao i stariji adolescenti u odnosu na mlađe.

Na kraju, kada su tehnološki faktori u pitanju, određeni autori su pronašli da je češća upotreba interneta u pozitivnoj korelaciji sa viktimizacijom elektronskim bulingom, te da se intenzivna upotreba interneta smatra rizičnim faktorom viktimizacije elektronskim bulingom (Lenhart, 2007; Juvonen, Gross, 2008; Kowalski i dr., 2014). Druge studije, kao varijable koje stoje u vezi sa vikti-

mizacijom elektronskim bulingom, ističu internet rizične faktore, poput otkrivanja svoje lozinke, objavljivanja ličnih informacija ili komuniciranja sa nepoznatim osobama (Mishna i dr., 2012).

U studiji na uzorku od 3180 učenika, uzrasta od 11 do 19 godina, iz 16 škola u Španiji, ispitivano je prisustvo prethodno pomenutih faktora za nastanak i razvoj viktimizacije elektronskim bulingom (Álvarez-García i dr., 2015). Što se tiče školskog okruženja, prethodno iskustvo viktimizacije tradicionalnim bulingom se pokazalo kao rizičan faktor viktimizacije elektronskim bulingom među adolescentima, pri čemu je to faktor sa najvećim prediktivnim kapacitetom u ovoj studiji. Ukoliko je neko bio žrtva tradicionalnog bulinga povećava se rizik viktimizacije u sajber prostoru. Takođe, utvrđeno je da nizak akademski uspeh sam po sebi, nije značajan prediktor viktimizacije elektronskim bulingom. Kada su u pitanju porodični faktori, nalazi dobijeni u ovoj studiji pokazuju da slaba roditeljska kontrola korišćenja interneta povećava verovatnoću za viktimizacijom elektronskim bulingom. Roditeljima adolescenata je teško da vrše strogu kontrolu i superviziju pristupa internetu, budući da deca mogu da pristupe internetu sa drugih lokacija ili koriste mobilni telefon van kontrole porodice. Što se tiče individualnih psiholoških faktora, samopouzdanje se pokazalo kao statistički značajan protektivni faktor za viktimizaciju elektronskim bulingom. Drugi psihološki faktori koji su analizirani su stidljivost i socijalna anksioznost za koje je utvrđeno da imaju indirektno uticaje na viktimizaciju elektronskim bulingom. Rezultati studije su pokazali i potvrdili odsustvo statistički značajnih razlika između pola i viktimizacije elektronskim bulingom. Za razliku od očekivanja, kod uzrasta ispitanika je utvrđena mala, ali ipak statistički značajna razlika za javljanje viktimizacije elektronskim bulingom sa tendencijom porasta kod adolescenata starijeg uzrasta. Na kraju, tehnološki faktori, učestalost upotrebe interneta i rizična ponašanja na internetu, pokazali su se kao značajni rizični faktori viktimizacije elektronskim bulingom. Takođe, ukoliko adolescenti češće koriste društvene mreže i posebno instant poruke prilikom komuniciranja sa vršnjacima, veća je verovatnoća da iskuse viktimizaciju elektronskim bulingom.

Sa praktičnog stanovišta, dobijeni rezultati o faktorima viktimizacije elektronskim bulingom ukazuju da je nepohodno da se sa preventivnim aktivnostima počne što ranije i da su faktori, kao što je viktimizacija tradicionalnim bulingom, roditeljska kontrola ili upotreba mobilnih telefona i interneta od strane adolescenata, od posebnog interesa za prevenciju i rano otkrivanje vik-

timizacije elektronskim bulingom. S obzirom na visok stepen povezanosti sa viktimizacijom tradicionalnim bulingom, prevencija i tretman viktimizacije elektronskim bulingom treba da uključi zajedničke aspekte obrazovanja i edukaciju socijalnih veština sa akcentom na unapređivanje digitalne pismenosti i informisanja o prednostima i potencijalnim opasnostima elektronskih uređaja za komunikaciju. U porodici mora da postoji dobra komunikacija između roditelja i dece koja može da bude efikasnija od roditeljske kontrole korišćenja interneta.

Strategije suočavanja sa viktimizacijom elektronskim bulingom – reagovanje i prevencija

Smatra se da je viktimizaciju elektronskim bulingom skoro nemoguće ignorisati ili od nje pobeći, a istovremeno i veoma teško suočiti se i adekvatno reagovati. Elektronski buling prevazilazi delokrug škole, a stalni napredak tehnologije (tzv. „pametni“ telefoni, društvene mreže, instant poruke) može izgledati stran za roditelje i nastavnike, te nedostatak razumevanja i smernica može da učini adolescente vulnerabilnijim.

U literaturi se razmatraju tri vrste strategija reagovanja na elektronski buling i viktimizaciju i to su: smanjenje rizika preventivnim delovanjem, borba protiv elektronskog bulinga i ublažavanje negativnih posledica viktimizacije (Perren i dr., 2012). Sve tri strategije odnose se na reagovanje od strane učenika, roditelja ili škole.

Po pitanju smanjenja rizika, s obzirom da je dokazano da je elektronski buling povezan sa tradicionalnim bulingom, delovanje na smanjenje nastanka tradicionalnog bulinga doprineće sprečavanju elektronskog bulinga. Na taj način pospešile bi se socijalne veštine učenika, unapredila školska klima i politika škole, što bi uticalo na jačanje rezilijentnosti kod učenika. Takođe, moguće je uticati na smanjenje opšteg rizičnog ponašanja na internetu putem podsticanja sigurnog korišćenja interneta i posredovanja u korišćenju interneta od strane različitih agenata (roditelji, nastavnici i vršnjaci) (Perren i dr., 2012). Roditeljsko posredovanje se definiše kao strategija koju roditelji koriste kako bi kontrolisali korišćenje interneta od strane deteta. Nalazi su pokazali da roditeljsko posredovanje služi kao zaštitni faktor viktimizacije elektronskim bulingom, posebno kada roditelji postavljaju pravila korišćenja interneta. Kreiranje pravila o vremenu provedenom na internetu i korišćenje softvera za praćenje

smanjuju rizik od viktimizacije elektronskim bulingom među adolescentima (Wright, 2015).

Potom, kada se elektronski buling dogodi primenjuju se drugačije aktivnosti u vidu borbe protiv ovog oblika bulinga. Strategija borbe protiv elektronskog bulinga podrazumeva primenu tehničkih rešenja (na primer, blokiranje kontakata, brisanje poruka), zatim suočavanje sa nasilnikom (osveta ili konstruktivna konfrontacija), ignorisanje (ne preduzimanje ničega, izbegavanje) i instrumentalnu podršku (obraćanje drugome za pomoć ili prijava nadležnim službama) (Perren i dr., 2012). Pojedine studije su ispitivale učestalost korišćenja ovih aktivnosti i pokazuju da adolescenti, kako bi izbegli viktimizaciju elektronskim bulingom, najčešće koriste tehnička rešenja, poput blokiranja određenih korisnika, promene lozinke ili podataka, zaštite privatnosti i brisanja anonimnih poruka bez prethodnog čitanja (Smith i dr., 2008; Slonje, Smith, Frisen, 2013; Machackova i dr., 2013). Nešto ređe, ali i dalje učestalo upotrebljavaju pasivne strategije kao što je ignorisanje problema (Tokunaga, 2010; Machackova i dr., 2013), dok najmanje koriste aktivne strategije koje obuhvataju stavljanje do znanja nasilniku da prestane (Patchin, Hinduja, 2006; Juvonen, Gross, 2008; Machackova i dr., 2013) ili korišćenje pretnji da će prijaviti nasilnika, što ostaje samo na tome, jer adolescenti retko informišu svoje roditelje o iskustvu viktimizacije. Kada je u pitanju instrumentalna podrška, odrasli obično podstiču adolescente da im se obrate ukoliko su imali iskustvo viktimizacije na internetu, što možda i ima nekog uspeha u tradicionalnom bulingu, ali kod elektronskog bulinga je pronađena još izraženija nespremnost adolescenata da prijave buling odraslima (Slonje, Smith, Frisen, 2013). Žrtve retko prijavljuju viktimizaciju elektronskim bulingom odraslima iz nekoliko razloga. Mnogi adolescenti veruju da je za efikasno upravljanje problemima, koji proizilaze iz upotrebe komunikacionih tehnologija, neophodna veština koju bi trebalo sami da usvoje, kao i da je traženje pomoći od roditelja postupak karakterističan za decu (Juvonen, Gross, 2008). Potom, imaju strah da će im privilegije korišćenja interneta biti uskraćene ukoliko prijave roditeljima svoje iskustvo, te ne žele da menjaju nekorišćenje interneta za odavanje viktimizacije (Agatston, Kowalski, Limber, 2007). Umesto da informišu roditelje, žrtve elektronskog bulinga se odlučuju da konsultuju prijatelje za savet i podršku (Smith i dr., 2008). Socijalna podrška koju, u tom slučaju, dobiju od prijatelja može im pomoći da smanje nivo stresa koji se javlja kao rezultat viktimizacije elektronskim bulingom.

Treća strategija podrazumeva saniranje negativnih posledica do kojih dovodi viktimizacija elektronskim bulingom. Aktivnosti u okviru ove strategije obuhvataju emocionalno osnaživanje žrtava da se nose sa problemom i podsticanje roditelja i vršnjaka da pruže emocionalnu i instrumentalnu podršku žrtvama (Perren i dr., 2012).

U svetu postoji veliki broj preventivnih programa koji se bave sprečavanjem nastanka i razvoja bulinga, te je uglavnom veći broj onih koji se odnose na tradicionalni buling, a u svojim aktivnostima se usmeravaju delom i na elektronski. Pored toga, postoje i programi koji se isključivo bave elektronskim bulingom (na primer, Cyber Bullying: A Prevention Curriculum) i utiču na stavove i ponašanja koja stoje u vezi sa ovim oblikom bulinga. Takođe, u Njujorku postoji organizacija (End to Cyber Bullying Organization), koja se isključivo bavi problemom elektronskog bulinga.¹ U Srbiji ne postoje zvanični programi koji se fokusiraju samo na elektronski buling (premda je mnogo manje prisutno i programa prevencije tradicionalnog bulinga u poređenju sa svetom), ali postoje druge aktivnosti, kao što je telefonska SOS linija za prijavu nasilja u školama,² koja je usmerena na tradicionalni buling, ali ne isključuje prijavu i elektronskog bulinga, kao i onlajn SOS servis za podršku deci i mladima koji su doživeli bilo koji oblik elektronskog nasilja koji je nedavno kreiran na Fejsbuk stranici.³

Može se primetiti da se sva reagovanja na viktimizaciju elektronskim bulingom dešavaju na polju mikrosistema, koji je neosporno najvažniji za adolescente, te se u literaturi slabo nalaze tumačenja šire društvene podrške ili objašnjenja uticaja elemenata makrosistema na pojavu, nastanak ili samo reagovanje na elektronski buling i viktimizaciju.

Zaključak

U skladu sa prikazanom sintezom nalaza o karakteristikama i specifičnostima viktimizacije elektronskim bulingom, mogu se izvesti određeni zaključci. Viktimizacija elektronskim bulingom je sveprisutnija među adolescentima. Iako je još uvek niža prevalenca u odnosu na viktimizaciju tradicio-

¹ Više informacija videti na: <http://www.endcyberbullying.org/>, stranici pristupljeno 11.6.2016.

² Besplatna telefonska linija je organizovana od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

³ Servis služi za onlajn komuniciranje sa članovima Tima za podršku koga čine studenti završne godine studija psihologije sa Fakulteta za medije i komunikacije u Beogradu.

nalnim bulingom, zabrinjavajući je podatak da postoji mogućnost i relevantni dokazi da su u pitanju iste osobe koje su žrtve i tradicionalnog i elektronskog bulinga i da zapravo viktimizacija tradicionalnim bulingom eskalira u sajber prostoru. To dodatno otežava potencijalne posledice po žrtve i otvara prostor za javljanje mnogih problema po psihičko zdravlje i socijalni život žrtava. Same specifičnosti viktimizacije elektronskim bulingom (lokacija, brojnost publike, moguća anonimnost nasilnika), u odnosu na tradicionalni buling, doprinose pojačanim efektima koje može da izazove, težem otkrivanju, suočavanju sa problemom, ali i otežanom sprečavanju viktimizacije. Zbog toga je sajber prostor pogodno tlo za začaran krug nasilja jer žrtve, usled nepoznavanja drugačijih načina reagovanja, mogu lako da odgovore na buling i na taj način preuzmu ulogu nasilnika, što potvrđuje činjenicu o postojanju kategorije žrtva-nasilnik u sajber prostoru.

Kada je u pitanju reagovanje na elektronsku viktimizaciju evidentno je da postoje određene aktivnosti i naponi koji se primenjuju radi sprečavanja i borbe protiv elektronskog bulinga i viktimizacije, ali se primećuje da je još uvek ovaj oblik bulinga nedovoljno izdvojen od tradicionalnog bulinga po pitanju praktičnog delovanja, što nije slučaj pri definisanju elektronskog bulinga gde je jasno ukazano na njegove specifičnosti. S obzirom da je utvrđeno da se viktimizacija elektronskim bulingom podjednako javlja kod adolescenata oba pola i različitih uzrasta, značajno bi bilo kreirati preventivne programe usmerene na što raniji uzrast i delovati i na dečake i na devojčice. Intervencijama bi poželjno bilo delovati na unapređivanje veština kontrole emocija, rešavanja problema i jačanja samopouzdanja kako bi uspeali da preduprede potencijalne probleme i izbore se sa iskustvom viktimizacije. Pored preventivnih tehničkih strategija, koje adolescenti uglavnom poznaju, potrebno je pažnju usmeriti prema strategijama koje se koriste kada se viktimizacija već javi, kao što je traženje pomoći za koju se retko obraćaju odraslima. Iz tog razloga moguće je preventivne programe, pored adolescenata, usmeriti i ka roditeljima kako bi usvojili veštine kontrole i supervizije, te razvili bolje odnose sa decom i time obezbedili njihovo poveravanje u situacijama viktimizacije. Takođe, s obzirom da je utvrđeno da žrtve tradicionalnog bulinga kasnije to postaju i u sajber prostoru, potrebno je baviti se načinom na koji žrtve mogu da promene svoj status u grupi vršnjaka, kako bi se na taj način sprečila ponovna viktimizacija.

Literatura oskudeva u studijama u kojima je ispitivan širi društveni uticaj na elektronski buling, kao i reagovanje izvan okvira mikrosistema, te bi dalji

empirijski rad na ovom obliku bulinga mogao podrazumevati razmatranje elemenata makrosistema od značaja za sprečavanje i borbu sa viktimizacijom elektronskim bulingom.

Literatura

Aboujaoude, E., Savage, M. W., Starcevic, V., Salame, W. O. (2015) Cyberbullying: Review of an Old Problem Gone Viral. *Journal of Adolescent Health*, 1, str. 10-18.

Agatston, P. W., Kowalski, R., Limber, S. (2007) Students' Perspectives on Cyber Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 59-60.

Álvarez-García, D., Núñez Pérez, J. C., Dobarro González, A., Rodríguez Pérez, C. (2015) Risk Factors Associated with Cybervictimization in Adolescence. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 3, str. 226-235.

Ambrosi-Randić, N., Piutti, I. (2007) Buling u osnovnoj školi. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 3, str. 43-55.

Beran, T., Li, Q. (2007) The Relationship between Cyberbullying and School Bullying. *Journal of Student Wellbeing*, 2, str. 15-33.

Bonanno, R. A., Hymel, S. (2013) Cyber Bullying and Internalizing Difficulties: Above and Beyond the Impact of Traditional Forms of Bullying. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, str. 685-697.

Brown, C. F., Demaray, M. K., Secord, S. M. (2014) Cyber Victimization in Middle School and Relations to Social Emotional Outcomes. *Computers in Human Behavior*, 35, str. 12-21.

Casas, J. A., DelRey, R., Ortega, R. (2013) Bullying and Cyberbullying: Convergent and Divergent Predictor. *Computers in Human Behavior*, 3, str. 580-587.

Cook, R. C., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., Sadek, S. (2010) Predictors of Bullying and Victimization in Childhood and Adolescence: A Meta-analytic Investigation. *School Psychology Quarterly*, 2, str. 65-83.

Dempsey, A. G., Sulkowski, M. L., Nichols, R., Storch, E. A. (2009) Differences between Peer Victimization in Cyber and Physical Settings and Associated Psychosocial Adjustment in Early Adolescence. *Psychology in the Schools*, 10, str. 962-972.

Dredge, R., Gleeson, J., Garcia, X. (2014) Cyberbullying in Social Networking Sites: An Adolescent Victim's Perspective. *Computers in Human Behavior*, 36, str. 13-20.

Fridh, M., Lindström, M., Rosvall, M. (2015) Subjective Health Complaints in Adolescent Victims of Cyber Harassment: Moderation through Support from Parents/Friends – a Swedish Population-based study. *BMC Public Health*, 1, str. 1-11.

Gámez-Guadix, M., Gini, G., Calvete, E. (2015) Stability of Cyberbullying Victimization among Adolescents: Prevalence and Association with Bully–victim Status and Psychosocial Adjustment. *Computers in Human Behavior*, 53, str. 140-148.

Gerson, R., Rappaport, N. (2011) Cyber Cruelty: Understanding and Preventing the New Bullying. *Adolescent Psychiatry*, 1, str. 67-71.

Gradinger, P., Strohmeier, D., Schiller, E. M., Stefanek, E., Spiel, C. (2012) Cyber-victimization and Popularity in Early Adolescence: Stability and Predictive Associations. *European Journal of Developmental Psychology*, 2, str. 228-243.

Grigg, D. W. (2010) Cyber-aggression: Definition and Concept of Cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 2, str. 143-156.

Hemphill, S. A., Heerde, J. A. (2014) Adolescent Predictors of Young Adult Cyberbullying Perpetration and Victimization among Australian Youth. *Journal of Adolescent Health*, 4, str. 580-587.

Hemphill, S. A., Tollit, M., Kotevski, A., Heerde, J. A. (2015) Predictors of Traditional and Cyber-Bullying Victimization: A Longitudinal Study of Australian Secondary School Students. *Journal of Interpersonal Violence*, 15, str. 2567-2590.

Hinduja, S., Patchin, J. W. (2008) Cyberbullying: An Exploratory Analysis of Factors Related to Offending and Victimization. *Deviant Behavior*, 2, str. 129-156.

Hinduja, S., Patchin, J. W. (2010) Bullying, Cyberbullying, and Suicide. *Archives of Suicide Research*, 3, str. 206-221.

Juvonen, J., Gross, E. F. (2008) Extending the School Grounds? Bullying Experiences in Cyberspace. *Journal of School Health*, 9, str. 496-505.

Katzer, C., Fetchenhauer, D., Belschak, F. (2009) Cyberbullying: Who are the Victims? A Comparison of Victimization in Internet Chatrooms and Victimization in School. *Journal of Media Psychology*, 1, str. 25-36.

Kowalski, R. M., Limber, S. P. (2013) Psychological, Physical, and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 1, str. 13-20.

Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., Lattanner, M. R. (2014) Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-analysis of Cyberbullying Research Among Youth. *Psychological Bulletin*, 4, str. 1073-1137.

Kowalski, R. M., Limber, P. (2007) Electronic Bullying among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 22–30.

Krkeljić, Lj. (2013) *Priručnik: Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za djecu*. Ministarstvo prosvjete Crne Gore i UNICEF.

Landoll, R. R., La Greca, A. M., Lai, B. S., Chan, S. F., Herge, W. M. (2015) Cyber Victimization by Peers: Prospective Associations with Adolescent Social Anxiety and Depressive Symptoms. *Journal of Adolescence*, 42, str. 77-86.

Li, Q. (2006) Cyberbullying in Schools: A Research of Gender Differences. *School Psychology International*, 2, str. 157-170.

Mindrila, D., Moore, L., Davis, P. (2016) Cyber-victimization and Its Psychosocial Consequences: Relationships with Behavior Management and Traditional Bullying. *Journal of Research in Education*, 2, str. 53-67.

Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Gadalla, T., Daciuk, J. (2012) Risk Factors for Involvement in Cyber Bullying: Victims, Bullies and Bully-victims. *Children and Youth Services Review*, 1, str. 63-70.

Mitchell, K. J., Ybarra, M., Finkelhor, D. (2007) The Relative Importance of Online Victimization in Understanding Depression, Delinquency and Substance Use. *Child Maltreatment*, 4, str. 314-324.

Olweus, D. (1993) *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.

Olweus, D. (2012). Cyberbullying: An Overrated Phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 5, str. 520-538.

Olweus, D. (2013) School Bullying: Development and Some Important Challenges. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9, str. 751-780.

Opsenica Kostić, J., Panić, T., Cakić, V. (2015) Karakteristike nosilaca uloga u elektronskom maltretiranju. *Primenjena psihologija*, 2, str. 131-146.

Özdemir, Y. (2014) Cyber Victimization and Adolescent Self-esteem: The Role of Communication with Parents. *Asian Journal of Social Psychology*, 4, str. 255-263.

Patchin, J. W., Hinduja, S. (2010) Cyberbullying and Self-Esteem. *Journal of School Health*, 12, str. 614-621.

Perren, S., Corcoran, L., Cowie, H., Dehue, F., Garcia, D. J., Mc Guckin, C., Sevcikova, A., Tsatsou, P., Völlink, T. (2012) Tackling Cyberbullying: Review of Empirical Evidence Regarding Successful Responses by Students, Parents, and Schools. *International Journal of Conflict and Violence*, 2, str. 283-292.

Pieschl, S., Porsch, T., Kahl, T., Klockenbusch, R. (2013) Relevant Dimensions of Cyberbullying Results from Two Experimental Studies. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 5, str. 241-252.

Popadić, D., Plut, D. (2007) Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost. *Psihologija*, 2, str. 309-328.

Popadić, D. (2009) *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.

Popadić, D., Plut, D., Pavlović, Z. (2014) *Nasilje u školama Srbije: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*. Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.

Popović-Čitić, B., Đurić, S., Cvetković, V. (2011) The Prevalence of Cyberbullying among Adolescents: A Case Study of Middle Schools in Serbia. *School Psychology International*, 4, str. 412-424.

Rajhvajn Bulat, L., Ajduković, M. (2012) Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima. *Psihologijske teme*, 1, str. 167-194.

Raskauskas, J., Stoltz, A. (2007) Involvement in Traditional and Electronic Bullying among Adolescents. *Developmental Psychology*, 3, str. 564-575.

Schneider, S. K., O'Donnell, L., Stueve, A. Coulter, R. W. S. (2012) Cyberbullying, School Bullying, and Psychological Distress: A Regional Census of High School Students. *American Journal of Public Health*, 1, str. 171-177.

Slonje, R., Smith, P. K. (2008) Cyberbullying: Another Main Type of Bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 2, str. 147-154.

Slonje, R., Smith, P. K., Frisen, A. (2013) The Nature of Cyberbullying and Strategies for Prevention. *Computers in Human Behavior*, 1, str. 26-32.

Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., Tippett, N. (2008) Cyberbullying: Its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 4, str. 376-385.

Sourander, A., Klomek, A. B., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., Ristkari, T., Helenius, H. (2010) Psychosocial Risk Factors Associated with Cyberbullying Among Adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 7, str. 720-728.

Sumter, S. R., Baumgartner, S. E., Valkenburg, P. M., Peter, J. (2012) Developmental Trajectories of Peer Victimization: Offline and Online Experiences During Adolescence. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 607-613.

Tokunga, R. S. (2010) Following You Home from School: A Critical Review and Synthesis of Research on Cyberbullying Victimization. *Computers in Human Behavior*, 3, str. 277-287.

Van den Eijnden, R., Vermulst, A., van Rooij, A. J., Scholte, R., Van de Mheen, D. (2014) The Bidirectional Relationships between Online Victimization and Psychosocial Problems in Adolescents: A Comparison with Real-life Victimization. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, str. 790-802.

Vandebosch, H., Van Cleemput, K. (2008) Defining Cyberbullying: A Qualitative Research into the Perceptions of Youngsters. *CyberPsychology & Behavior*, 4, str. 499-503.

Vieno, A., Gini, G., Lenzi, M., Pozzoli, T., Canale, N., Santinello, M. (2014) Cybervictimization and Somatic and Psychological Symptoms among Italian Middle School Students. *European Journal of Public Health*, 3, str. 433-437.

Williams, K., Guerra, N. (2007) Prevalence and predictors of Internet bullying. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 14-21.

Wright, M. F. (2015) Cyber Victimization and Adjustment Difficulties: The Mediation of Chinese and American Adolescents' Digital Technology Usage. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 1, str. 1-15.

Yang, S. J., Stewart, R., Kim, J. M., Kim, S. W., Shin, I. S., Dewey, M. E., Maskey, S., Yoon, J. S. (2013) Differences in Predictors of Traditional and Cyber-bullying: A 2-year Longitudinal Study in Korean School Children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 5, str. 309-318.

Ybarra, M. L., Alexander, C., Mitchell, K. J. (2005) Depressive Symptomatology, Youth Internet Use, and Online Interactions: A National Survey. *Journal of Adolescent Health*, 1, str. 9-18.

Čolović, P., Kodžopeljić, J., Nikolašević, Ž. (2014) Upitnik PRONA: Procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 7, str. 277-296.

Internet izvori

End to Cyber Bullying Organization. Dostupno na: <http://www.endcyberbullying.org/>, stranici pristupljeno 11.6.2016.

Hinduja, S., Patchin, J. W. (2010) *Cyberbullying Research Summary Cyberbullying and Suicide*. Dostupno na: http://cyberbullying.org/cyberbullying_and_suicide_research_fact_sheet.pdf, stranici pristupljeno 22.6.2016.

Kovačević, M., Pavlović, K., Šutić, V. (2015). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2015*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2015/pdf/G20156007.pdf>, stranici pristupljeno 12.5.2016.

Lenhart, A. (2007). *Cyber Bullying and Online Teens*. PEW Internet & American Life Project. Dostupno na: <http://www.pewinternet.org/2007/06/27/cyberbullying/>, stranici pristupljeno 9.5.2016.

Lenhart, A. (2015) *Teen, Social Media and Technology Overview 2015 – Pew Research Center*. Dostupno na: <http://www.pewinternet.org/2015/04/09/teens-social-media-technology-2015/>, stranici pristupljeno 12.5.2016.

Machackova, H., Cerna, A., Sevcikova, A., Dedkova, L., Daneback, K. (2013) Effectiveness of Coping Strategies for Victims of Cyberbullying. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 3. Dostupno na: <http://cyberpsychology.eu/view.php?cisloclanku=2014012101&article=5>, stranici pristupljeno 15.7.2016.

MARIJA NEŠIĆ*

Cyberbullying Victimization in Adolescents' Population

With the rapid development of communication technology and its wide use by the adolescents, cyberspace became a new risky environment for bullying manifestation and victimization. The significance of the problem lies in the fact that, unlike the traditional bullying, the cyberbullying victimization occurs also out of the school surroundings, it's characterized by the possible anonymity of the bully, it's harder to discover it and it could have a much bigger audience. Results of numerous studies show that the prevalence of cyberbullying victimization is 10% to 40% during one school year and that it is related to different negative outcomes - from problems of lower self-esteem to severe psychological and behavioral problems. The aim of the paper is to present basic characteristics and negative outcomes of cyberbullying victimization and also to summarize possible factors which are associated with this form of bullying. Lastly, possible ways of preventive action and coping with cyberbullying victimization will be reviewed.

Keywords: cyberbullying, victimization, adolescents, prevention.

* Marija Nešić is teaching assistant and PhD student at the Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade. E-mail: marija87markovic@yahoo.com.